

Галина СИНІЛО

ШЛЮБ І СІМЕЙНІ УЗИ В ОСМИСЛЕННІ ТЕКСТІВ ТАНАХУ (СТАРОГО ЗАПОВІТУ)

Шлюб і сімейні узи – узи любові, що зв'язують подружжя, батьків і дітей, духовний зв'язок між батьком і сином – поняття, надзвичайно важливі у світі Танаху (Старого Заповіту) – єврейської Біблії, що стала фундаментом Біблії християнської і пов'язана з нею єдиним духовним полем смислів.

Біблійне світоспоглядання із самого початку спирається на три ключові ідеї, що, власне, й становлять найважливіші відкриття давньоєврейської культури, великим синтезом якої є Танах. Це, по-перше, цілковито нове розуміння Бога: сама ідея Єдинобожжя і відкриття Бога як чистої духовності і морального Абсолюту, зустріч з яким переживається як зустріч з Особою, що досконала у своїй повноті і до цієї досконалості прагне прилучити людину. По-друге, це нове розуміння взаємин Бога і людини: ідея Заповіту між Богом і людиною – Союзу, що передбачає в засаді свободу вибору й відповідальність. По-третє, це нове розуміння законів людського співжиття: ідея абсолютного примату духовного, етичного начала в житті людей. Усі ці ідеї гранично сконцентровані у славнозвісних Десяти Глаголах, вибитих на Скрижалях, – в *Асерет а-Діброт* (Декалозі, або Десятислів'ї). Саме тут задано дві генеральні парадигми, що описують сутність відносин між Всевишнім і народом Божим (ширше – між Творцем і людством) і є високим прообразом людських взаємин, і, передусім, відносин у сім'ї. Ці дві великі парадигми – це узи подружнього життя і взаємної батьківської і синівської любові. Адже не випадково найперша заповідь у Декалозі – “Хай не буде тобі інших богів передо Мною” (2М. 20: 3) – звучить як настійливо-ревнивий заклик подружньої вірності, коли вся сила почуттів має бути віддана Одному і Єдиному Коханому, Який обіцяє Свою любов і вірність Своєму народові, але й вимагає у відповідь любові й вірності. Недаремно в Письмі Господь часто

іменується Богом-Ревнителем. На цю парадигму подружнього життя накладається парадигма вітцівства, батьківської турботи, що вимагає синівського послуху, одухотворена прагненням бачити своїх дітей досконалими або хоча б такими, що прагнуть до досконалості. Як справедливо й тонко зауважив С.С. Аверинцев: “заповідь – не арифметична формула, байдужа до осіб. Навіть не параграф кодексу. Заповідь дається від Особи – особі, від Друга – другові, від Батька – дітям. У нашому земному досвіді її непорушність можна порівняти хіба що із запалом батьківського заповіту, даного на смертнім одрі. Хто може давати заповіт? Не “Вища Істота” і не “Божественне Начало”. За Паскалем, не “Бог філософів і науковців” – не концепт, чие ім’я верховне лише остільки, оскільки він локалізується на вищому рівні абстракції. Ні, заповіт може давати тільки особистий Бог, Який не тільки має силу сказати про себе з-поза меж часу й простору: “Я”, – але ще й назвати Себе співбесідникові: “Бог твій”. У цьому – вся суть Старого Заповіту: у невичерпній здатності дивуватися, що Бог усього сущого... Той, що створив небо і землю, Деміург, видимий на найвіддаленіших обрях міфологій і доктрин, виявився таким близьким, що Він – мій Бог. Як сказано в зачині Псалма 62: “Боже! Ти Бог мій!”¹

Справді, вся річ у цьому головному парадоксі, відкритому давньоєврейській культурі: парадоксі особистісного сприйняття Абсолюту, що має цілковито трансцендентну природу, не має ніякої тварної форми, не може бути локалізованим у жодній точці природного простору, але відкривається людині і вступає з нею у спілкування як Бог Живий – як Батько із сином, як Коханий з коханою (общиною вірних, душею людини). Остання метафора видається, на перший погляд, особливо дивною, якщо ми пам’ятаємо, що в центрі стародавніх культур Месопотамії – обряд священного шлюбу, обожнення самої сексуальності, плодоносної сили. Однак у такій метафориці проявляється не тільки типологічна спорідненість стародавньої біблійної культури з іншими культурами, а й прагнення дистанціюватися від них, наповнити існуючі метафори іншим смислом. З одного боку, Богові не може бути приписано ніякої сексуальності, бо Його природа абсолютно духовна, Він звертається передусім до духовного потенціалу людини і вимагає морального служіння переважно: “Ходи перед лицем Моїм і будь непорочний” (Ім. 17:1). З іншого боку, про Всевишнього мовиться як про істоту, пов’язану з чоловічим началом. Тим самим імпліцитно утверджується Його чоловіча міць – як Чоловіка, пов’язаного узами любові зі

свою жonoю – общиною Ізраїлю. При цьому сексуальна енергія сублімується в духовну енергію любові, милосердя, справедливості, благодаті. З одного боку, обрізання як знак шлюбного Союзу, з іншого – владний заклик “обрізати крайню плоть серця свого”, тобто спрямувати свої духовні зусилля, помисли, прагнення і передусім дії на істинне служіння Богові. Плотська горизонталь – шлюб бога й богині в язичницьких культурах і як його проекція – сакральний шлюб – уперше змінюється духовною вертикаллю у взаєминах Бога і обраного ним народу. Плотське відходить на другий план і лишається тільки як виразна метафорика, що найадекватніше відтворює силу і граничну концентрацію релігійного почуття.

Мабуть, без цієї метафорики ідея Союзу (*Берит*) між Богом і народом перетворилася б на ідею певного суто ділового контракту. Однак перед нами саме Союз, побудований на любові й самовіддачі. Не випадково Господь говорить устами пророка Ошеа (Осії): “Я тягнув їх шнурками, що людям лицюють, шнурками любови...” (Ос. 11:4). І не випадково мовою пророків Богопізнання позначається як *Даат Елоїм* – наближення до Бога через любов, вірність, довіру, бо дієслово *ладаат* означає не просто “знати”, “пізнавати”, але позначає максимальний ступінь зближення, довіри, зокрема й найтіснішу близькість між чоловіком і жінкою. Союз взаємної любові й самовіддачі між Усевишнім і *Кнесет Ізраель* (Общиною Ізраїля) – ця метафора імпліцитно присутня уже в найдавніших верствах Тори (П’ятикнижжя Мойсеевого): любов Бога до Ізраїлю реалізується через Вихід і дарування Тори, любов Ізраїлю до Бога – через прийняття і виконання Заповідей. У Торі заклик любові й духовної вірності як головної умови справжнього Заповіту особливо настійно звучить у славнозвісній молитві “*Шма, Ізраель!*”: “Слухай, Ізраїлю: Господь, Бог наш – Господь один! І люби Господа, Бога твого, усім серцем твоїм, і всією душею своєю, і всією силою своєю!” (5М. 6:4). Можливо, тут уже позначився вплив ранніх пророчих книг. Однак і в ранішому за часом запису, у Книзі Йеошуа бин Нуна (Ісуса Навина) знаходимо цей настійний заклик любові: “... любити Господа, Бога вашого, і ходити всіма Його дорогами, і додержувати Його заповіді, і линути до Нього, і служити Йому всім вашим серцем та всією вашою душею” (Єз. 22:5). Уже тут звучить дієслово, що означає істинне служіння Всевишньому, – *ледавка* (“приліплюватися”), від якого згодом буде утворено іменник *двекут* (“приліплення”) – таке важливе в єврейській містичній традиції поняття, що позначає граничну близькість до Бога, ідеальний стан праведності.

Без сумніву, експлікації метафори, що імпліцитно присутня в Торі, сприяли пророки, і передусім Осія. Саме він вперше зробив подружні взаємини, що ґрунтуються на довірі, вірності, самовіддачі, любові, символом істинних відносин між Богом і народом, а ідолопоклонство витлумачив як зраду, як перелюб, блуд (*зентут*). Пройшовши через особисте страждання, одружений з жінкою, яка йому зраджувала, Осія побачив у власному гіркому подружньому досвіді особливе релігійне послання, свідомо матеріалізував власну метафору: "...Іди, візьми собі жінку блудливу і вона породить дітей блуду; бо сильно блудодіє цей Край, відступивши від Господа" (*Ос.* 1:2). Як зауважує Г.Д. Коен, це тому, "що його розум із дитинства було навчено думати про відносини між Богом та Ізраїлем у термінах шлюбної вірності, у термінах любові"². І есхатологічну віру у відродження Ізраїлю виражено за допомогою все тієї ж метафори: "І станеться того дня, – говорить Господь, – ти кликатимеш: "Чоловіче мій", і не будеш більше кликати Мене: "Мій *ваале*" (*Ос.* 2: 18). Тут особливо чітко підкреслено, що відносини Бога з Ізраїлем будуються, як це мислить пророк, не на наказі й підкоренні, але на взаємній любові й вірності. Які співзвучні цьому рядки *Пісні над Піснями*: "Я належу моєму коханому, а мені – мій коханий..." (*Пісн.* 6:3). Метафорика Осії мала величезний вплив на наступних пророків, тож можна говорити про єдиний ланцюг образності у пророчих книгах: Бог постає як Коханий і Муж, община Ізраїлю – як наречена й жона. Коханим Другом Бог іменується у 5-й главі Книги пророка Ісаї. Як наречена Всевишнього постає народ у Книзі пророка Єремії: "Я згадав тобі ласку юнацтва твого, ту любов, коли ти наречена була та за мною ходила в пустині..." (*Єр.* 2:2); "Чи панна забуде оздобу свою, наречена – про стрічки свої? А народ Мій про Мене забув..." (*Єр.* 2:32). У Книзі Плачу, а згодом у Другоїсаї Єрусалим постає як удова, що втратила чоловіка (*Плач.* 1:1; *Іс.* 54:4–7). Відповідно до образної думки пророка, відродження оскверненої і зруйнованої Землі Ізраїлю і возз'єднання жінки з чоловіком: "Бо Муж твій, – Творець твій... Бо ... як покинуту жінку й засмучену духом, й як жінку юнацтва Свого як була ти відкинена, каже твій Бог" (*Іс.* 54:5–6). Наступні єврейські екзегети не випадково, вчитуючись у кожне слово Танаху, визначають Синайське Об'явлення як скріплення шлюбного союзу Ізраїлю з Богом, як той момент, коли дочці Якова (*бат Йааков*) – домові Ізраїлевому – було даровано Тору як обручку. Для равиністичної традиції Танах завжди був і лишається єдиним цілим, і сказане в одній книзі може бути знайдене в інших, навіть якщо це не виражено через пряме значення тексту. Так, тема

непорушних шлюбних, любовних уз між Ізраїлем та його Богом, з'явившись імпліцитно в Торі й експліцитно представлена у пророків, досягає апогею у Пісні над Піснями – поцілунки Всевишнього, доторкання до душі людської Заповідей Божих. Із погляду равиністичної традиції, Танах був би неповний без такої книги, як Пісня над Піснями. Про любов до Господа промовляють і псалми, але це, скоріше, любов до Вчителя, Творця, Отця. Псалмоспівці не звертаються до Бога як до Коханого й Нареченого. Цю прогалину заповнює Пісня над Піснями, висловлюючи впевненість в абсолютній непорушності Союзу любові між Богом та Ізраїлем, Богом і душею людською. Крім того, в цій книзі ми чуємо живий діалог двох закоханих, а саме – діалог між Богом і людиною визначає суть біблійної історії.

Союз любові, що визначає відносини між Богом і людиною, неминуче підносить до небачених висот шлюбні відносини, змушує побачити їх в іншому світлі. Вже у 2-й главі Книги Буття про шлюб мовиться як про надзвичайно важливий закон людської цивілізації, даний Господом: “Тому залишить чоловік батька свого і матір свою, і приліпиться до жони своєї; і буде одна плоть”. Знаменно, що й тут ми чуємо те саме незвичне дієслово “приліплюватися”, яким описуються відносини між Богом і людською душею. І саме чоловік, – можливо, щоб не уявляв себе богом, – має першим “приліплюватися” до жони своєї і всіляко піклуватися про неї, полюбити її всією повнотою своїх сил. Як сказав один із мудреців Талмуда, “приліпитися до жінки своєї, а не чужої”, справедливо вбачаючи у цих словах Господа вказівку на заповідь “Не перелюбствуй”. Та суть, звичайно ж, у тому, що обоє з подружжя повинні “приліплюватися” одне до одного, щоб по-справжньому виконати Заповідь Божу. Вже найдревніші тлумачі побачили у процитованому вірші вказівку ще на одну Заповідь, що, власне, й надає шлюбові його справжнього смислу, – Заповідь народження дітей. Адже “буде одна плоть” – не тільки й не стільки вказівка на те, що в гармонійному шлюбі подружжя знайде тілесне блаженство і духовну єдність первісного Адама, поділеного на чоловіче й жіноче начало, але в безпосередньому розумінні будуть однією плоттю в народженій ними дитині. Як відомо, Господь задумує відокремлення жінки (“відокремлення Хавви”), побачивши, що “не добре бути чоловікові самому”, і коректуючи свій первісний план, а може, даючи тим самим людині урок особливого роду. При цьому Бог промовляє: “Створю йому поміч, подібну до нього” (ІМ. 2: 18). Вираз, відтворений у Синодальному перекладі як “помічник, відповідний йому”, звучить в

оригіналі як *езер-кенегдо* і має складніший і дивніший, як на перший погляд, смисл: “помічник проти нього”, “помічник-супротивник”. Саме це визначення містить у собі суперечність, яка, втім, має на увазі єдність. Це чудово розкрили вже найдавніші коментатори тексту. Так, у талмудичному трактаті “Євамот” записано: “Сказав раббі Еліезер: “Що [означає] сказане: “зроблю йому помічника проти нього”? Буде він гідний, – помічник, не буде він гідний – противник”³. Думку сформульовано гранично лапідарно й глибоко: від самої людини залежить (з погляду раббі Еліезера, від чоловіка передусім), якою буде її друга “половина”, від внутрішньої чистоти і прагнення до досконалості, від виконання Заповідей Божих. Сучасний коментатор і дослідниця Нехама Лейбович продовжує цю думку: “Тільки якщо вони “гідні”, якщо вони обоє роблять добро і чисті перед Богом, дві протилежності з’єднуються і приліплюються одна до одної, і створюється гармонія”⁴. І все-таки подружжя – дві протилежності? Так, за словами відомого барда, “поділились ми нещадно на жінок – чоловіків”, і, мабуть, одним ніколи не зрозуміти до кінця других. Однак, з погляду Біблії, тільки дивлячись у дзеркало одне одного, вбачаючи в іншому відображення образу Божого, чоловік і жінка можуть усвідомити свою сутність, стати помічниками одне одному і Господеві у здійсненні Його задуму.

У тому, що Господь свідомо порушує гармонійну рівновагу двох начал, об’єднаних в Адамі Первісному, є глибокий сенс. Адже, залишившись у цьому самодостатньому, побудованому на внутрішній гармонії стані, людина ніколи не стала б справжньою людиною, бо не навчилася б розуміти *іншого* і жертвувати заради нього, вона ніколи не відкрила б для себе справжню любов, в основі якої самовіддача і готовність до самопожертви заради *іншого*. Видатний мислитель ХХ ст., юдейський екзистенціаліст М. Бубер, один з авторів сучасної концепції діалогізму культури, визначив генеральне відношення, на якому будується людська культура, як відношення між Я і Ти, а точніше – між Я і Вічним Ти. Тільки так людина може жити в Духові. Ф. Розенцвейг скоригував це як відношення між Я і Ти у присутності вічного Ти. І, нарешті, доповнюючи й відтінюючи багатьма нюансами цю концепцію діалогізму, а в чомусь і сперечаючися з нею, Е. Левінас увів поняття Інший. Ми вглядаємося в Іншого і знаходимо в ньому своє Ти, а через те йдемо до розуміння Вічного Ти. Здатністю зрозуміти і прийняти Іншого, власне, й визначається моральність в її біблійному розумінні, і особливо в рамках родинних відносин.

Отже, справжня гармонія в шлюбі можлива в разі прагнення двох зрозуміти одне одного, визнаючи за кожним право бути *іншим* і ведучи діалог не тільки одне з другим, а й з Вічним Ти, переживаючи своє життя в присутності Бога. Тільки тоді у шлюбі можуть народитися щасливі діти. Тільки тоді плоть не виявиться мерзеною і ганебною, але стане засобом проникнення в таємниці духу. Про сумнозвісну суперечність між духом і плоттю як про позірну чудово й афористично написав свого часу великий англійський поет і геніальний проповідник Джон Донн у вірші “Захват” (рос. “Восторг”):

Та плоть – за що ж її картати?
 Чи варт казати плоті “ні”?
 Тіла – не ми, а наші шати,
 Ми дух, а втілення – вони.

 Як мало зраджується дух,
 Коли ми віддаємось плоті!

Це написала людина, яка досконало знала Письмо і щиро вірувала в Бога. У справжньому шлюбі гармонія подружніх стосунків, гармонія духовного і плотського можлива й бажана, і тільки така родинна атмосфера – атмосфера справжньої любові – формує в дитині повноцінну свідомість, робить її душу готовою до пізнання Бога і прийняття Його. Адже не випадково в історії єврейських праотців – в історії Аврама, Ісака, Якова – так підкреслюється їхня здатність любити, їхня однолюбність. Мабуть, закономірно у тому світі, де серце людини віддано Єдиному Богові, воно може належати по-справжньому тільки одному-єдиному коханому (чи коханій). Біблійний текст настійно підкреслює, що тільки ті сини, які народилися внаслідок великої любові і напруженого, пристрасного очікування дитини, стають справжніми наступниками Обітування.

Отже, сім'я в розумінні Танаху і є головна арена, на якій перевіряється й випробовується людина, де зав'язується й формується її людяність, її духовний, моральний світ. Власне, все буття народу Божого, а через нього й буття всього оновленого людства мислиться як буття однієї великої родини, в якій усе визначає любов до Бога й ближнього, адже, кінець кінцем, всі люди – діти Божі. Чи не найразючіші рядки, з огляду на стародавність їх (VIII ст. до Р.Х.!), ми знаходимо у книзі пророка Ісаї, який, розмірковуючи про

справжнє царство Боже, пише: “І стане знаний Господь для Єгипту, і того дня познають єгиптяни Господа... І вразить єгиптян Господь, буде бити їх та лікувати... Того дня буде бита дорога з Єгипту в Ассирію, і прийдуть ассирійці до єгиптян, а єгиптяни до ассирійців, і будуть служити єгиптяни з ассирійцями Господеві. Того дня буде Ізраїль третім краєм побіч Єгипту й Ассирії, благословенням серед землі, бо Господь Саваот його поблагословив, та й сказав: Благословенний народ Мій Єгипет, і Ашшур, чин Моїх рук, та Ізраїль, спадщина Моя!” (Іс. 19: 21–25). Дивно: найзліші на той час вороги народу Божого – Єгипет і Ассирія – уведені пророком під покрив Божого Благословення. За сім сторіч до початку нової ери він стверджує неухильність приходу царства Божого, в якому всі будуть рівні, незалежно від походження, всі стануть справжніми дітьми Божими.

Атмосфера любові формує особистість дитини. Однак самої лише атмосфери мало – особливо в тонких ділах духу й віри, передання релігійно-етичного знання. Стародавня біблійна традиція, як і сучасна єврейська, як і сучасна християнська, вважає, що цей процес неможливий без свідомих зусиль вихователів, в ролі яких передусім мають виступати батьки. Більше того, не навчаючи дитини змалку Письма, тих смислів, які в ньому відкрито, неможливо виростити повноцінну людину, гідну високого Заповіту з Богом. Ось чому з найдавніших часів як *міцва* (заповідь) сприймаються слова Тори: “Розкажи синові своєму...”. У цих словах сформульовано заповідь виховання й навчання покоління, що підростає, і, підкреслимо, навчання того, як жити по-Божому і по-людськи, як жити із Заповідями, не тільки знаючи про них, а й *виконуючи* їх. Звідси ці настійні заклики: “Коли запитає тебе син твій колись, говорячи: “що це за свідоцтва й постанови та закони, що вам наказав Господь, Бог наш?” – то скажеш синові своєму: “ми були раби фараонові в Єгипті, а Господь вивів нас із Єгипту сильною рукою. І дав Господь ознаки та чуда великі та страшні на Єгипет на фараона та весь дім його на наших очах. А нас вивів звідти, щоб увести нас та дати той Край, що присягнув був Він нашим батькам. І наказав нам Господь чинити всі ті постанови, щоб боятися Господа, Бога нашого, щоб було добре нам усі дні, щоб утримати нас при житті, як дня цього. І буде нам праведність у тому, коли будемо пильнувати виконувати всі ці заповіді перед лицем Господа, Бога нашого, як Він наказав нам”. (5М. 6: 20–25). Із приводу цього фрагмента і подібних до нього за смислом, не раз повторюваних, С. С. Аверинцев пише: “У цьому – стислий підсумок усієї Тори. Адже мало дати закон: треба

ще усією владою поетичного слова закласти народ на вічні часи триматися цього закону, закласти настійливо, незаперечно, вимогливо”⁵. Насмілимося, відштовхнувшись від цієї прекрасно сформульованої думки, додати: мало дати закон, треба ще терпеливо, дбайливо нести його людям, вчити дітей осмисленого виконання Божих Заповідей. На це вже з найдавніших часів, принаймні з часів вавилонського полону, націлена єврейська традиція. Молитовний дім (*бет а-тфіла*), знайдений як нова форма релігійного життя у вавилонському полоні, став і першим домом учення (*бет а-мідраш*). Однак у Письмі настійливо підкреслюється, що ніяким ученням іззовні (шкільним навчанням) не можна замінити навчання й виховання в родині. Точніше, вони повинні підтримувати й доповнювати одне одного. Ось чому Танах містить у собі прекрасний трактат про виховання, звернений не тільки до виховуваних, а й, передусім, до самих вихователів, – Книгу Приповістей Соломонових. Головний пафос цієї книги – у вихованні людини, відповідальної за свій вільний вибір, яка розуміє свободу не як свободу сваволі, але як свободу від сваволі, від власного егоцентризму. Ця книга свідчить про те, що процес виховання й самовиховання триває нескінченно, що протягом усього життя людина виховує сама себе. Однак зовсім юним, незміцнілим душам такі потрібні слово й добрий приклад – передусім із боку батьків та учителів. По суті, Книга Приповістей Соломонових є розвитком і розкриттям тих смислів, які у стислій формі викладено в Декалозі. І як там усе визначалося пристрасним бажанням Отця Небесного бачити своє найкраще творіння досконалим, так тут усе пройняте жаром батьківського серця і бажанням бачити своїх дітей такими, що прагнуть духовної досконалості: “Послухай, мій сину, напучення батька свого, і не відкидай науки матері своєї, – вони бо хороший вінок для твоєї голови, і прикраса на шию твою” (*Пр.* 1:8–9).

У нашому сьогоднішньому тривожному й збаламученому світі, світі хитких підвалин і зв’язків, що розпадаються, закономірно зростає прагнення знайти духовне оперття. Таким оперттям має стати для нас – і в непростих проблемах сімейного буття передусім – Вічна Книга, про яку М. Бубер написав: “Тут являлося людині Ти з найглибшої таїни, зверталось до нього зі словом з мороку, і він відкликався життям своїм. Тут Слово раз по раз ставало життям, і це життя, чи виконувало воно закон, чи порушувало його – і те й те свого часу буває потрібно, щоб не помер на Землі Дух – це життя є навчання. Так стоїть воно перед нащадками, готове навчати їх не тому, що є, і не тому, що має бути, але тому, як жити в Духові, перед

лицем Ти”⁶. Протягом усього свого існування в часі людство шукає шляхи виховання справжньої людини. Без зміцнення сім’ї, без усвідомлення її найвищого призначення і без життя з тією Книгою, в якій назавжди зав’язано вузли нашої свідомості, цей шлях неможливий. Адже знову й знову устами мудреця вона каже нам: “Сину мій, якщо приймеш слова мої ти, а накази мої при собі заховаш, щоб слухало мудрости вухо твоє, своє серце прихилиш до розуму, якщо до розсудку ти кликати будеш, до розуму кликатимеш своїм голосом, якщо будеш шукати його, немов срібла, і будеш його ти пошукувати, як тих схованих скарбів, тоді зрозумієш страх Господній, і знайдеш ти Богопізнання, – бо Господь дає мудрість; з Його уст – знання й розум! Він спасіння ховає для щирих, мов щит той для тих, хто в невинності ходить...” (Пр. 2: 1–7).

ПРИМІТКИ

¹ Аверинцев С.С. «Боже! Ты – Бог мой!» // Лит. газета. – 1991. – №2. – С. 14.

² Cohen G. D. The Song of Songs and the Jewish religious mentality // The Samuel Friedrich Lectures, 1960 – 1966. J. T. S. – 1966. – P. 3.

³ Цит. за: Лейбович Н. Новые исследования Книги Блейшит в свете классических комментариев. – Иерусалим, 1997. – С. 21.

⁴ Там само. – С. 22.

⁵ Аверинцев С.С. Древнееврейская литература // История всемирной литературы: В 9 т. Т. 1. – М., 1983. – С. 283.

⁶ Бубер М. Два образа веры. – М., 1995. – С. 37.